

УДК 330.34.01:631

Киристюк С.В.

*докторант відділу економіки і політики аграрних перетворень
Інституту економіки та прогнозування
Національної академії наук України***МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ****METHODOLOGICAL ASPECTS OF RURAL ECONOMY INVESTIGATION****АНОТАЦІЯ**

У статті узагальнено підходи щодо трактування поняття «сільська економіка». Досліджено зміни методологічних підходів щодо визначення суті та природи сільської економіки. Узагальнено зміст основних концепцій ендогенного розвитку сільської економіки. Визначено риси та особливості майбутнього розвитку сільської економіки.

Ключові слова: сільська економіка, методологія, концепція, багатofункціональність.

АННОТАЦИЯ

В статье обобщены подходы к обоснованию понятия «сельская экономика». Исследованы изменения методологических подходов к определению сущности и природы сельской экономики. Обобщено содержание основных концепций эндогенного развития сельской экономики. Определены черты и особенности будущего развития сельской экономики.

Ключевые слова: сельская экономика, методология, концепция, многофункциональность.

ANNOTATION

The paper summarizes the approaches to the intension of «rural economy». It was investigated the methodological approaches to define the essence and the nature of the rural economy. It was summarized the essence of the main concepts of the endogenous development of the rural economy. The features of the future development of rural economy were defined.

Keywords: rural economy, methodology, concept, multifunctional.

Постановка проблеми. Останні два-три десятиліття спостерігається підвищений інтерес до проблем розвитку сільських територій, села та сільського господарства. Активізація наукових пошуків та прикладних розробок у цій частині спричинена, головним чином, процесами глобального характеру. По-перше, сільському господарству відводиться вирішальна роль у подоланні бідності та скороченні голоду на планеті. По-друге, сільські території розглядаються у якості просторового потенціалу для зниження негативного впливу процесу урбанізації. По-третє, сільські території з їх природними та природно-аграрними ландшафтами забезпечують екологічну стійкість навколишнього середовища. Проте для успішного виконання глобальної місії на сільських територіях має функціонувати ефективна господарська система. Уявлення та погляди щодо її розвитку змінюються у відповідь на запити суспільного прогресу. Завдяки досягненням НТП сільська господарська система протягом останніх ста років докорінно змінилася (зокрема, внаслідок деаграризації, інформатизації, комунікації тощо), проте важливість виконуваних нею завдань не лише не зменшилась, а й навпаки –

підвищилась. Саме завдяки цьому господарська система, що функціонує на сільських територіях, перетворилася на самостійну, завершену, відкриту систему, що формує необхідні передумови для здійснення глибоких наукових досліджень сільської економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на те що сільська економіка як економічна категорія та об'єкт дослідження лише проходить етап свого становлення у вітчизняній науці, окремі аспекти, що стосуються соціо-економічного розвитку села та сільських територій, в Україні вже достатньо глибоко опрацьовані, зокрема, у працях О. Бородіної, В. Дієспєрова, О. Павлова, І. Прокопи, М. Хорунжого, В. Юрчишина та ін. У новому тисячолітті українськими науковцями зроблено значний поступ в частині дослідження концепцій сталого розвитку, сільського розвитку й соціоекономіки, які змінюють уявлення про природу та сутність сільської економіки.

Мета статті полягає у узагальненні методологічних основ та підходів до дослідження сутності, природи та розвитку сільської економіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «сільська економіка» увійшло в лексикон науковців пострадянських країн лише у першому десятиріччі ХХІ ст., тоді як їх західні колеги оперували англomовною версією даного терміну (rural economy) ще понад п'ятдесят років тому. Спроби пояснення змісту даного поняття через дослідження етимології основоформуєчих слів «сільський» та «економіка» на пострадянському просторі призвели до появи двох найуживаніших трактувань, що, головним чином, пов'язано з різними точками зору походження саме категорії «сільський». Одна з них виходить із трактування сутності терміну «сільський» через приналежність до рільничого способу життєдіяльності, оперуючи тим, що в епоху Київської Русі сільськими позначали жителів поселень, що займалися рільництвом [1, с. 114]. Це дає підстави для висновку про першочергове галузеве походження даного терміну. Інший підхід оперує словоформуєчим коренем російського слова «сел», що означає «сісти, оселитися, поселитися, обзавестися житлом та господарством», тим самим наголошується на його поселенському походженні [2, с. 418]. У західній економічній науці трактування категорії «сільський»

у переважній більшості зводяться до застосування просторового підходу, застосовуючи його для позначення невеликих територіальних утворень, відокремлених в певному відкритому просторі або конкретній географічній місцевості з відносно малими значеннями густоти та загальною кількістю мешканців. Незважаючи на це, визначення змісту категорії «сільський» в умовах розвинутої економіки ускладнюється нечіткістю відмінностей між сільським та міським простором. Це призвело до безлічі спроб визначити зміст категорії «сільський», використовуючи кількісні методи. Серед найвідоміших можемо виділити наступні:

- основані на густоті населення;
- визначення індексу руральності, що об'єднує показники кількості та густоти населення, відстані до урбанізованих територій;
- багатофакторна класифікація, основана на головних складових локальної економіки, структури зайнятості, вартості нерухомості тощо;
- закріплений адміністративно-територіальний статус території.

Проте всі ці підходи мають спільні недоліки, пов'язані з представленням категорії «сільський» як статичної величини. Це породжує окремі проблеми при дослідженні сільської економіки. По-перше, «сільський» не може бути ототожненим з певним видом діяльності, зокрема, сільським господарством, так як кожен вид діяльності достатньо диверсифікований. Зрештою, окремі сільські території можуть мати подібну до міських структуру зайнятості. По-друге, структура зайнятості за видами економічної діяльності достатньо динамічна. Так, лише за останні двадцять років кількість найманих працівників в сільському господарстві України зменшилась в кілька разів. І, нарешті, соціо-економічні зміни виходять за рамки формальних меж сільської території. Сільська економіка більш мобільна, ніж міська, що пояснюється вищим рівнем міграції трудових ресурсів між селом та містом. Крім того, сільська економіка менш обмежена, ніж міська, у кордонах та обсягах пропозиції продукції, реалізованої за межами її місця розташування.

На нашу думку, сільська економіка має розглядатися з позицій комплексної системи, відкритої для обміну робочою силою, товарами і послугами, інформацією, капіталом тощо. Цілком очевидно, що сільська економіка охоплює соціо-економічні процеси, які виходять за межі сільської території і набувають регіонального, національного або навіть глобального характеру.

Динамічність розвитку сільської місцевості та характеру її економіки підкреслює запропонована Нефедовою концепція сільської еволюції, що ґрунтується на розвитку процесів урбанізації сільської території:

- природна стадія – розселення, спосіб життєдіяльності та аграрне виробництво гармонійно вписані в природу;

- ранньоурбаністична – урбанізація стимулює міграцію, але високий природний приріст зберігає чисельність сільського населення, відбувається диференціація спеціалізації і землекористування;

- середньоурбаністична – диференціація територій за придатністю для ведення аграрного виробництва, концентрація і поляризація виробництва і розселення – ріст полюсу міста;

- пізньоурбаністична – капітал заміняє працю, не потрібно зростання сільського населення, посилення зональних відмінностей;

- екологічна – сільський простір стає рекреаційно-дачним та екобіологічним.

На нашу думку, еволюція гетерогенних сільських територій в рамках країни і навіть одного регіону здійснюється нерівномірно в часі, внаслідок чого відбувається відставання проходження окремих етапів еволюції сільських територій.

Сільські території тривалий час розглядалися як менш розвинені або наздоганяючі міські. Саме це обумовлювало розробку підходу зовнішнього втручання та підтримки розвитку сільських територій – так званої екзогенної моделі. Дана модель ґрунтувалась на біполярному розвитку національної економіки, в якій міста функціонують як центри, а село виконує роль аграрної периферії, цілком залежної від них, забезпечуючи місто і національну економіку продовольством та сировиною для промисловості, яка розглядалася двигуном економічного розвитку. Розвиток економіки села на першому етапі реалізації екзогенної моделі відбувався за рахунок якісного оновлення основних агровиробничих процесів шляхом зовнішнього інвестування капіталу. Це сприяло прискореному нарощуванню аграрного виробництва на основі його інтенсифікації, тим самим відбувалося закріплення провідної ролі аграрної складової у сільській економіці. Галузева обмеженість сільської економіки мала своїм наслідком масову міграцію трудового капіталу села в місто. Щоб попередити розвиток міграційних процесів, запроваджувались та всіляко підтримувались цілий ряд програм розвитку неаграрної зайнятості в сільській місцевості (другий етап реалізації екзогенної моделі). Проте нестабільність макроекономічної ситуації призвела до кризи підтримки зовнішнього фінансування розвитку сільських територій [3, с. 68–69].

Наприкінці 1980-х років сформувалися передумови виникнення нової моделі розвитку сільських територій, основаних на пошуках внутрішніх резервів розвитку. Цьому сприяли:

- пошуки механізмів зниження залежності від зовнішнього капіталу локальними громадами;

- пошук напрямів розвитку сільської економіки, основаної на еко- та соціобезпечному використанні природних та людських ресурсів;

- успішні приклади розвитку сільських територій, що не використовували зовнішніх

запозичень та не користувалися зовнішньою підтримкою [3, с. 70].

У формуванні ендегенних моделей розвитку сільських територій провідна роль належить концепції сталого розвитку, що ґрунтується на збалансуванні економічної, соціальної та екологічної складових суспільного прогресу, що не зашкоджує та не знижує можливості для життєдіяльності майбутніх поколінь. У програмних документах зі сталого розвитку, що були схвалені на міжнародному рівні (Agenda 21), перш за все наголошувалось на підтриманні екологічної безпеки та збереженні довкілля. У прикладному відношенні, як правило, досягнення збалансованого сталого розвитку усіх трьох складових досягнути практично неможливо, що породжує необхідність впровадження різного роду компенсаційних механізмів (наприклад, екологічні платежі тощо) з метою збереження рівноваги та сталості системи. Розвиток економіки у досягненні рівноваги розглядається окремими дослідниками як необхідна передумова для розвитку інших складових [4, с. 37–40]. Зрештою іншими вченими відстоюється положення про необхідність розгляду соціальної складової як ключової у досягненні сталості розвитку, мотивуючи це тим, що людина з її потребами (матеріальними та духовними) є його основною метою та джерелом ідей (у формі людського капіталу, без якого неможливий розвиток). Саме дотримання принципу людиноцентризму забезпечує якісний перехід на засади сільського розвитку, під яким розуміють ендегенний «...соціоекономічний прогрес сільської місцевості на основі самоорганізації сільських громад...» [5, с. 21]. Сільська економіка тут розглядається у якості підґрунтя або основи для підвищення якості життя не лише селян, а й усього суспільства. Адже сільське господарство як основний вид діяльності на сільських територіях та власне село розглядаються у якості незамінної складової національної економіки, що виконує важливі виробничі та невиробничі функції. Розширення уявлення про село та сільське господарство пов'язано із зміною уявлення про їх природу та функціональність. У 2008 р. світовою спільнотою розробляється і схвалюється концепція багатофункціональності сільського господарства, що передбачає розширення виконуваних ними функцій, які не обмежуються лише виробничою (продукування агропродовольства та сировини для промислового виробництва), а й включають соціально-демографічну, природозберігаючу та ін. Таким чином, сільське господарство розглядається в першу чергу як джерело продукування суспільних благ, які не можуть бути забезпечені у інший спосіб, тобто підкреслюється не лише важливість сільського господарства у формуванні сільської економіки, а й проголошується його першооснова у розвитку суспільства в цілому. Значно ширшою за змістом є концепція багатофункціонального розвитку

села, що активно розроблялася на зламі 80-х та 90-х років ХХ ст. співробітниками Інституту економіки НАН України. Сутність даної концепції полягає в урізноманітненні функцій села шляхом «ускладнення, примноження, збагачення його потенціалу». Саме представлення розширених можливостей наявного потенціалу села (демографічний, природний, поселенський тощо) дає цілісне уявлення про його багатофункціональність. Безперечно, важливим з позицій розвитку є усвідомлення значення просторового потенціалу села, що якісно відділяє його від міської території. Згідно з положеннями концепції багатофункціонального розвитку села до основних його функцій відносять:

- виробничу – задоволення потреб суспільства у продовольстві, сільськогосподарській сировині для промисловості (харчової, енергетичної та ін.) та інших товарах;
- соціально-демографічну – село виступає осередком відтворення людського капіталу як джерела трудових ресурсів для сільського господарства та інших сфер економічної діяльності, а також середовищем взаємодії сільського населення між собою, формуючи особливий тип соціальних стосунків, що виступає основою соціального капіталу села;
- духовно-культурну – село та його жителі є носієм особливого внутрішнього світу та цінностей, що передаються від покоління в покоління з часів виникнення української нації, а також бережуть сформовану історико-культурну спадщину;
- природоохоронну – село забезпечує охорону навколишнього середовища та агроландшафтів, обслуговування мережі цінних природних об'єктів (парків, заповідників тощо), підтримуючи тим самим екологічну рівновагу не лише в сільській місцевості, а й в цілому країні;
- рекреаційно-оздоровчу – село та сільські території через тісне і гармонійне поєднання з навколишнім середовищем забезпечують відновлення та збереження здоров'я як його мешканців через постійне перебування у сприятливому екологічному середовищі, так і міських жителів через забезпечення можливості оздоровлення та відпочинку;
- контрольно-територіальну – обслуговування інженерної інфраструктури та сприяння у підтриманні суспільного порядку й безпеки в сільській місцевості;
- організаційно-управлінську – село через свою територіальну громаду та сільську раду забезпечує діяльність та взаємодію у горизонтальній та вертикальній площинах державної влади.

Реалізація функцій села передбачає формування особливого типу соціально-економічних відносин, основаних на використанні наявних ресурсів та потенціалу, тобто формування багатогалузевої сільської економіки. З цієї точки зору концепція багатофункціональності села

розширює розуміння сільської економіки, яка розглядається як ефективний спосіб реалізації його потенціалу. Безперечно, основним ресурсом села та його економіки автори даної концепції вважали людину – сільського жителя через реалізацію її трудового потенціалу.

У ХХІ ст. дослідження ресурсів та потенціалу сільських територій отримали новий поштовх, доповнюючи методологічну основу ендогенної моделі розвитку сільських територій. Наприкінці ХХ ст. австралійським вченим Еллісом було розроблено так звану концепцію «сільського добробуту», основа якої ґрунтується на представленні сільської громади як сукупності п'яти ресурсів, активізуючи які в процесі соціально-економічної діяльності утворюється додатковий ефект, тим самим відбувається капіталізація сільської економіки. Ця концепція знайшла широке застосування в Європі та США (шляхом розвитку концепції «капіталів громади»), в результаті чого було розширено не лише кількісний склад доступних громаді ресурсів, а й удосконалено організаційно-економічний механізм активізації їх з метою капіталізації. Обидві концепції виходять із єдиної ідеї, яка ґрунтується на наявності внутрішнього потенціалу у сільській місцевості, достатнього для її повноцінного, самодостатнього та збалансованого розвитку. Наголошується, що кожна сільська громада володіє своїм унікальним набором ресурсів, при цьому важливою умовою є мінімальна достатність інших ресурсів для активізації певного з них, що виключає можливість повної взаємозаміни між ними. Так, наприклад, капіталізація фінансових заощаджень членів громади через організацію кредитної спілки вимагає, окрім власне фінансових ресурсів, також людського та фізичного ресурсів, а також активізації соціального капіталу. Взагалі у західній економічній науці, що розвиває концепцію капіталів, соціальному капіталу приділяється чи не найголовніша роль, тим самим підкреслюється першооснова соціальної взаємодії сільських жителів для нарощування їх потенціалу та примноження капіталів. При цьому соціальні зрушення у сільській громаді розглядаються як необхідна умова її економічного прогресу, що, в свою чергу, закріплює важливість нарощування соціальних зв'язків.

В цілому у ХХІ ст. нематеріальна складова розвитку людини у процесі реалізації її потенціалу (через здійснення економічної діяльності) виноситься на перший план. Цей процес можна окреслити як деяку соціалізацію економіки, що заклало підвалини для нового напрямку досліджень – так званої соціоекономіки. Соціоекономічний розвиток розглядається як процес, який передбачає нерозривне «...осучаснення суспільно-виробничої системи, яке, поряд з оновленням матеріально-речових елементів і розподільчих відносин, супроводжується реалізацією та нарощуванням творчого потенціалу кожної людини...» [6].

На відміну від соціоекономічного розвитку, за якого економічний прогрес відбувається при дотриманні певних соціальних та екологічних обмежень, соціоекономіка розглядається як певний симбіоз соціального та економічного в єдиному цілому, не розмежовуючи їх. Ці умови забезпечують формування та розвиток ефективною не лише сільської економіки, а й в цілому – національної.

В Україні в процесі ринкових реформ на сільських територіях сформувалася така економічна система, яка позбавляє сільських жителів можливості не те що досягнення особистого розвитку (матеріального, духовного, інтелектуального тощо), а й мінімально необхідного самовідтворення. Деаграризація сільської економіки, що супроводжується інтенсифікацією сільського господарства та його корпоратизацією, відбувається в умовах монополізації каналів збуту та переробки сільськогосподарської продукції й обмеження розвитку промисловості та сфери послуг у сільській місцевості (за виключенням територій, що знаходяться в зоні впливу великих урбанізованих центрів). Для забезпечення розвитку сільської економіки мають бути впроваджені відповідні реформи для широкого впровадження положень сільського розвитку на засадах соціоекономіки, що передбачає активне включення усіх сільських жителів у соціальні-економічні процеси на селі. При цьому сільському жителю як індивіду та члену сільського соціуму (громади) відводиться ключова роль у забезпеченні розвитку через формування ефективної сільської економіки. Включення сільських жителів у процеси соціалізації вимагає усвідомлення ними своєї значущості та відповідальності за власне майбутнє й суспільство в цілому.

Трансформація соціально-економічних відносин на селі на засадах соціоекономіки вимагає перш за все розвитку ефективного та справедливого інституційного середовища. З прийняттям Україною курсу на євроінтеграцію та активне його впровадження (мається на увазі асоціація з ЄС) українці отримали шанс на його формування. Асоціація з ЄС – вже другий важливий крок (після вступу до СОТ) України на шляху до включення її у світові глобальні процеси. Це не просто можливість отримати певні вигоди від наявних порівняльних переваг, а шанс використати економічні вигоди для суспільного прогресу: соціального добробуту й екологічної сталості.

Інтеграція України у світовий економічний простір підвищує рівень впливу глобальних тенденцій на розвиток сільських територій та сільської економіки національного, регіонального й локального рівнів. З огляду на це при плануванні та управлінні розвитком сільської економіки та сільських територій потрібно враховувати довгострокові тренди, основними з яких визначено:

1. *Нерівномірність розвитку сільської економіки.* Незважаючи на всі зусилля політики

сприяння рівномірного розвитку сільських територій, лише половина сільських економік матиме сталі тенденції економічного прогресу. В першу чергу це стосується тих сільських населених пунктів, що межують або близько розташовані до мегаполісів. Також позитивні тенденції розвитку сільської економіки залежать значною мірою від розвиненості сфери торгівлі. Крім того, у новому тисячолітті зростатиме цінність природного багатства, тому окремі сільські населені пункти, що володіють привабливими природними ландшафтами, можуть отримати певні вигоди для розвитку їх громад та економіки.

2. Зростання конкуренції на глобальному ринку *сільськогосподарської сировини створює незначні імпульси для розвитку сільської економіки*. Значення сільського господарства як постачальника сільськогосподарської сировини в глобальному масштабі не зменшується. Проте в умовах жорсткої конкуренції на світовому ринку економічну вигоду отримують в основному великі виробники, що мають змогу конкурувати за рахунок ефекту масштабу (економія на трансакційних та транспортних витратах збільшує додану вартість). При цьому їх значення для сільської економіки поступово знижується, головним чином внаслідок підвищення продуктивності праці, що веде до скорочення аграрної зайнятості. За таких умов доходи дрібних та середніх сільськогосподарських виробників все більше залежать від можливостей сільської території, а не сільського господарства.

3. *Революція продуктового різноманіття* формуватиме нові вектори у розвитку сільського господарства, що веде поступово до формування двох паралельних секторів:

- сировинного виробництва;
- продуктового виробництва.

Зростання в першому секторі залежить, головним чином, від виробничих можливостей та ефективності застосовуваних технологій, впровадження яких сприятиме нарощуванню прибутків на основі скорочення витрат в умовах стабільно зростаючого попиту. Зростання ж в секторі продуктового виробництва залежить від здатності задоволення споживчих потреб та участі у розподілі створеної доданої вартості: чим більше етапів у ланцюгу зможуть контролювати суб'єкти сільської економіки, тим більші вигоди отримуватиме вся сільська громада.

4. *Цифрові технології* формуватимуть нову парадигму сільського розвитку. Розвиток та проникнення цифрових технологій в сільську місцевість формуватиме нові риси сільської економіки шляхом:

- диверсифікації бази економічного розвитку;
- стимулювання розвитку сектору продуктового виробництва;
- поживлення розвитку сфери послуг.

5. *Зростання цінності природного багатства*. При цьому зміни відбуватимуться як у кількісному, так і якісному вираженнях: перше стосуватиметься підвищення вартісної цінності природних ресурсів та копалин, основним джерелом яких є сільські території; друге полягає у перегляді цінності якісно нових ресурсів, що наділені сільські території – цінність аграрного та природного ландшафтів.

Висновки. Формування сільської економіки як окремого напрямку наукових досліджень відбувалося під впливом зміни уявлень про природу та функціональність сільського господарства та сільських територій. Сучасні концепції розвитку села виходять із наявності величезного внутрішнього сільського потенціалу, при цьому роль людини у його створенні й нарощуванні безперечно продовжуватиме зростати, адже у людському розумі закладено безмежний креативно-творчий ресурс, активізація якого генерує нові ідеї, що реалізують у винаходах, технологіях тощо.

Розробка методологічних положень для дослідження сільської економіки має ґрунтуватись на засадах системності, що передбачає усвідомлення взаємозв'язку між сільською економікою, сільською територією та сільським населенням, враховуючи при цьому, що кожна з них виступає окремою підсистемою, зміни в якій впливають на стан інших. При цьому потрібно виходити з того, що сільська економіка функціонує на певній сільській території, що вимагає диференційованого підходу для управління її розвитком, зважаючи на гетерогенність сільських територій. Зрештою, розвиток сільської економіки має виступати не ціллю, а механізмом для забезпечення сільського соціоекономічного розвитку, який націлений на задоволення перш за все духовно-психологічних, а також матеріальних потреб людини.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Павлов О. Сільські території: теоретико-методологічні засади дослідження / О. Павлов // Регіональна історія України : збірник наукових статей. – 2009. – Вип. 3. – С. 113–132.
2. Сюсюра А. К вопросу идентификации сельской экономики / А. Сюсюра // Проблемы современной экономики. – 2010. – № 3(35). – С. 418–420.
3. Сельская экономика : [учебник] / Под ред. проф. С.В. Киселева. – М. : ИНФА-М, 2008. – 572 с.
4. Шубравська О. Сталый економічний розвиток: поняття і напрям досліджень / О. Шубравська // Економіка України. – 2005. – № 1. – С. 36–42.
5. Теорія, політика та практика сільського розвитку / За ред. О.М. Бородіної та І.В. Прокопи ; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2010. – 376 с.
6. Бородіна О.М. Соціоекономічний розвиток аграрного сектору України в умовах глобалізації / О.М. Бородіна, І.В. Прокопа [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kaf.ep.onaft.edu.ua/wp-content/uploads/2015/05/borodina-prokopa-15-05-2015.pdf>.